

УДК 7.031.2(=161.2):7.072.2(477.54) «1900-1930»

Іваненко С. О.

Харківська академія дизайну і мистецтва

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Іваненко С. О. Українське народне мистецтво в наукових працях представників харківської школи мистецтвознавства першої третини ХХ століття. Публікація присвячена дослідженню українського народного мистецтва в наукових роботах представників харківської школи мистецтвознавства першої третини ХХ століття. Встановлено, що тематика вітчизняного народного мистецтва, яка охоплює писанкарство, килимарство, гаптування, декоративні настінні розписи, тощо посідає поважне місце у мистецтвознавчому доробку як О. Берладіної, Є. Берченко, В. Білецької, М. Сумцова, С. Таранушенка, М. Щепотьєвої. У статті проаналізовано основні праці харківських вчених та вказано на основні результати їх досліджень. З'ясовано, що українське народне мистецтво посідає вагоме місце в науковій спадщині представників харківської мистецтвознавчої школи.

Ключові слова: традиційне мистецтво, писанкарство, килимарство, гаптування, вишивка, декоративні розписи, кустарні вироби.

Іваненко С. А. Украинское народное искусство в научных работах представителей харьковской школы искусствознания первой четверти ХХ в. Публікація присвячена дослідженню українського народного мистецтва в наукових працях представників харьковської школи искусствознания первой четверти ХХ в. Установлено, що тематика отечественного народного искусства, которая охватывает писанки, ковроткачество, шитье, декоративные настенные росписи и др., занимает важное место в искусствоведческом наследии таких харьковских ученых, как О. Берладина, Е. Берченко, В. Белецкая, Н. Сумцов, С. Таранушенко, М. Щепотьева. Проанализировано основные труды харьковских учёных и указано на основные результаты их исследований. Выяснено, что украинское народное искусство занимает значительное место в научном наследии харьковской школы искусствознания.

Ключевые слова: традиционное искусство, писанки, ковроткачество, шитье, вишивка, декоративные росписи, кустарные изделия.

Ivanenko S.A. Ukrainian folk art in scientific works of representatives of the Kharkov school of Art of the first quarter of the XX century. The publication is devoted to research of Ukrainian folk art in scientific works of

representatives of the Kharkov school of Art of the first quarter of the XX century. It is established that the subject of national folk art which covers pysanka, carpet weaving, sewing, embroidery, clothes, decorative wall paintings, takes an important place in the heritage of such Kharkov scientists, as N. Sumtsov, S. Taranushenko, M. Shchepotyeva, O. Berladina, E. Berchenko, V. Biletskaya. The article analyzes the main works of the Kharkov scientists and indicates on the main results of their researches. It is found out the Ukrainian folk art takes an important place in scientific heritage of the Kharkov school of Art.

Keywords: traditional art, pysanka, carpet weaving, sewing, embroidery, decorative paintings, handicrafts.

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. Українське народне мистецтво – невід’ємна складова вітчизняної культури, виразник національної своєрідності та душа нашого народу. У першій третині ХХ ст. у мистецтвознавців спостерігається зростання інтересу до питань, пов’язаних з традиційним мистецтвом. Зокрема, проблеми розвитку, особливостей та закономірностей українського народного мистецтва висвітлюються в наукових розробках представників харківської мистецтвознавчої школи [11], зокрема, в працях О. Берладіної, Є. Берченко, В. Білецької, М. Сумцова, С. Таранушенка, М. Щепотьєвої. Певна інформація про мистецтвознавчий доробок харківських вчених у контексті українського народного мистецтва міститься в публікаціях О. Павлової [9], С. Побожія [10], Ю. Смолія [12], В. Ткаченко [20], Є. Шудрі [21]. Однак, підкреслимо, що на сьогодні українське народне мистецтво в працях представників харківської мистецтвознавчої школи 1-ї третини ХХ ст. залишається малодослідженим.

Робота виконана згідно плану НДР кафедр теорії та історії мистецтва та українознавства Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

Мета публікації: розкрити внесок представників харківської школи мистецтвознавства першої третини ХХ ст. в наукових працях, присвячених українському народному мистецтву.

Результати дослідження. У першій третині ХХ ст. в працях харківських вчених спостерігається широкий діапазон мистецтвознавчої тематики. Значне місце з-поміж інших тем займають дослідження українського народного мистецтва. Великої уваги в питанні вивчення народного мистецтва приділяв відомий культурний діяч Микола Сумцов (1854–1922), який був одним з перших у Харкові, хто надавав чималого значення колекціонуванню, збереженню та дослідженню творів декоративно-ужиткового мистецтва. У 1915 р. в газеті «Южный край» виходить стаття М. Сумцова «Писанки», присвячена історії та розвитку українського писанкарства. Окреслюючи еволюцію писанки з давніх часів, вказуючи на місце та роль обрядової писанки в різних народів, визначаючи їх відмінності та спільні риси, автор підкреслює національну своєрідність писанки. За словами О. Павлової, М. Сумцов на-

голошує на тому, що писанки «визначають ступінь розвитку художнього смаку та естетичних почуттів народу» [9:15]. Розгортаючи думку, він аналізує сучасну йому писанку, згадує присвячені їй українські легенди. Наприкінці М. Сумцов вказує на привнесення кожного окремого часу в розвиток та роль писанки певних нових особливостей [13:4]. Втім, аналіз писанки автор здійснив не з мистецтвознавчої, а, скоріше, з етнографічної позиції.

Результатом кропіткої роботи у напрямку вивчення народного мистецтва стали дослідження харківського мистецтвознавця Стефана Таранушенка (1889–1976), якого по праву слід вважати одним із яскравих представників харківської школи та фундатором українського мистецтвознавства. Він є співзасновником «українського мистецтвознавства як академічної науки» (разом з Ф. Ернстом, К. Широцьким, Ф. Шмітом), одним з перших визначивши «сам її предмет» [6:11]. С. Таранушенко регулярно висвітлював події музейного життя. Одна з перших таких публікацій – «Первая выставка украинской старины в Лебедине» (1918) – віддзеркалення культурної події в Лебедині. Мистецтвознавець висвітлює історію створення експозиції, описує експонати кожного відділу, до якого входять живопис, вишивка, ткацтво, гончарство, костюми. Крім того, до виставки ним було підготовлено друкований короткий огляд, який сприяв би кращому ознайомленню з народними пам'ятками ужиткового мистецтва [16].

Питання розвитку народного мистецтва відображені в публікації С. Таранушенка «Українські кустарні мистецькі вироби» (1922). Вчений під українською кустарною мистецькою промисловістю розуміє «не що інше, як різні види орнаменту», який має практичне та декоративне призначення [18:129]. С. Таранушенко вважає, що «в мистецьких кустарних виробках ми бачимо не «красиві» речі, а людські документи, виявляючи почування, ідеї та вольові імпульси селянства» [18:129]. Отже, С. Таранушенко – перший мистецтвознавець, який поставив питання щодо мистецтвознавчого осмислення кустарних промислів.

«Розвідка про українські килими» (1924), написана С. Таранушенком як відгук на виставлену Харківським музеєм Українського мистецтва збірку килимів, є однією з перших спроб у даному напрямку, оскільки ґрунтовного дослідження килимарства як галузі українського народного промислу на той час ще не існувало. Проаналізувавши видані з даного питання публікації (Є. Кузьміна, А. Шафонського та ін.) він зазначає, що вони мають дещо популярний характер та містять лише загальні характеристики або одні репродукції. Дослідивши характерні риси техніки, його особливостей українського килимового орнаменту та його еволюцію С. Таранушенко стверджує, що в українських старовинних килимах відчуються східні та, перш за все, перські впливи. Чималій кількості килимів притаманні виразні риси народного стилю. Науковець підкреслює, що зважаючи на малодосліджене українське орнаментування, здійснити класифіка-

цію килимів, які поєднали східні та західні впливи, залишаючи при цьому своє бачення мотивів, композиції, колористичного рішення та ритму, залишається ще великою проблемою і потребує подальшого дослідження [17]. Зокрема, цікаво відмітити, що вже наприкінці 1960-х рр. реабілітований С. Таранушенко був включений до складу редакції для написання розділу «Килими» в «Історії українського мистецтва» [15].

Знайомство з пам'яткою старовинного козацько-старшинського побуту – «Полуботчишиною» сорочкою на виставці XII Археологічного з'їзду в Харкові у 1912 р. призвело до створення публікації «Полуботчишина сорочка» (1927). Сорочка одразу привернула увагу як майстрів, так і дослідників. Вивчивши історію перебування сорочки, проаналізувавши її зовнішній вигляд з пишним оздобленням, дослідивши орнаментику та порівнявши її зі схожими вишиванками інших музеїв, зокрема, Російського музею, С. Таранушенко приходять до висновку, що «Полуботчишина» сорочка – зразок фінської сорочки кінця XVII-XVIII ст. Науковець наголошує, що вона є наочним прикладом запозичення територіально далеких орнаментальних мотивів у нове середовище. Осмислення цього процесу є, на думку С. Таранушенка, дуже цікавим, оскільки «дає змогу увійти в саму істоту процесу, простежити всі фази засвоєння й перетворення чужих орнаментальних мотивів» [14:138-139].

Порушена М. Сумцовим тема писанкарства знаходить продовження в публікації «Українські писанки, як пам'ятки народного малярства (До постановки питання)» (1929). Здійснивши огляд існуючої літератури з приводу даного питання С. Таранушенко зазначає, що в працях вчених (В. Щербаківський, С. Кулжинський) воно трактується лише з історико-культурної та етнографічної позиції. Втім, науковець не згадує вказану нами вище публікацію про писанки М. Сумцова. На думку дослідника писанка – «не лише документ сивої старовини, вона є фактом мистецької народної творчості і нашого сьогодення», тому аналізувати її потрібно «комбінованим» методом, який включає такі аспекти як стильовий аналіз, порівняння з орнаментикою інших галузей мистецтва та орнаментальними мотивами інших народів, археологічних знахідок тощо, тобто – «всебічний дослід стилю їх розпису в зв'язку з загальним розвитком форм мистецтва» [19:139-143]. Вчений вважає орнамент писанки найкращим взірцем української народної поліхромної графіки [10:139-143].

Цікавою є наукова розвідка маловідомої на сьогодні дослідниці Марії Щепотьєвої (1893-1974) «Проблеми композиції в орнаменті українського килима» (1925). Цінність статті полягає в тому, що, за її словами, орнаментика українського килима не раз стає об'єктом уваги дослідників. Однак, попри існуючі статті із загальними вказівками ґрунтовної праці про орнаментику килима немає, а проблема існує на етапі становлення та розробки. Публікація М. Щепотьєвої ґрунтується на матеріалах збірки

Харківського музею українського мистецтва, а саме на аналізі 18-ти килимів. Вчена вдається до ґрунтового аналізу об'єктів, досліджуючи композицію цілого килима, окремого мотиву, композиції окремої квітки, використаної фарба, оздоблення килима, створюючи при цьому класифікацію в окремо взятій проблемі. Дослідниця зазначає, що в цілому аналізовані килими є народними, яким притаманний рослинний та дуже стилізований орнамент [22].

За словами М. Щепотьєвої, дана публікація є лише спробою наблизитись до проблеми орнаменту українського килима. Вона стверджує: «Як бачимо, навіть у такій невеликій групі випадкової музейної збірки можна помітити вже певні групіровки що до композиції цілого килима, певні пропорції що до композиції цілого мотиву. Розгортаючи тему, притягаючи сюди матеріал з різних місцевостей, переходячи од простих, класичних форм до складніших форм пізнішого періоду, та рівняючи цей матеріал з орнаментикою на інших виробках, можна довести певні закони орнаменту українських килимів» [22:212]. У наступній праці «Українські килими» (1926) вчена більш поглиблено досліджує це питання [23]. Ґрунтовність дослідження посилює той факт, що, як відомо з плану «Нарису історії українського мистецтва» Ф. Ернста, саме М. Щепотьєва у цій праці мала написати підрозділ «Тканина» [7].

У контексті вивчення українського народного мистецтва дослідницький інтерес являє публікація Оксани Берладіної (1894–1960) «Матеріали з історії українського образотворчого гаптування» (1927), яка, за її словами, є лише спробою розібратися у даній проблемі. Оксана Якимівна вказує, що пам'ятки образотворчого гаптування дійшли до нас у сотнях примірників, які зберігалися у церквах та монастирях, а тепер переходять до музейних колекцій. То ж, на її думку, такий матеріал потребував негайної наукової обробки [1]. За словами С. Побожія, тематика даного дослідження була для молоді вченої новою, оскільки раніше вона займалася мистецтвом кавказького регіону. Наукова розвідка ґрунтується на колекції гаптування, що міститься в колекціях Полтавського музею, Лаврського музею (Київ), Округового музею (Катеринослав), Чернігівського музею та музею Українського Мистецтва Харкова. О. Берладіна здійснила аналіз матеріалу та техніки гаптування, докладно зупиняючись на проблемі композиції та руху, дослідила розвиток шитва в цілому з XVII по XX ст. [1].

Цікавою на наш погляд є публікація «Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині» (1927) Віри Білецької (1894–1933), яка займалася дослідженням українського народного одягу. Зацікавленість вченої такою темою спонукало замирання цієї галузі ремесла, що розпочалося на початку XX ст., пристосовуючись до нових потреб українського селянства. Як наслідок – відбувалося поступове зникнення білих вишитих кожухів, які були святковим одягом. Таким чином, проаналізувавши вишиті кожухи, В. Білецька приходять до наступних висновків. В межах будь-якої території до-

мінував один тип візерунку, що вирізнявся з-поміж інших незначними відмінностями (різне сполучення фарб, тонкощі виконання, співвідношення частин), за яким одразу було зрозуміло, на якій території він побутує. Серед найбільш розповсюджених фасонів В. Білецька відзначає так звані кожух та кожущину, які є найбільш старовинним типом українського одягу [5].

Досліджуючи техніку виробництва вишитих кожухів мистецтвознавець зазначає, що вони раніше вишивалися шерстяними нитками, пофарбованими місцевими рослинними фарбами, а з часом почали застосовувати берлінський гарус. Гамма кольорів вишитих кожухів – червоний, зелений, ліловий, рідше синій. В. Білецька ретельно вивчає мотиви композиції на кожній окремій частині кожуха, акцентуючи увагу на комірці, як на головній частині кожуха, якому приділялося найбільшій увазі. Крім того, В. Білецька відзначає зв'язок візерунка вишитих кожухів з весільними мотивами, розкриває його роль у весільній обрядовості та вказує на походження кожухів. Наприкінці публікації подано окремий додаток – «Програма до збирання відомостей про кожухи» [5].

Помітний слід у вивченні українського народного ужиткового мистецтва залишила Євгенія Берченко (1889/1884(?) – після 1934) [8]. Чільне місце у мистецтвознавчій діяльності вченої посідають дослідження українського народного мистецтва, зокрема, декоративного розпису Дніпропетровщини. Перша її наукова публікація «Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів», на думку Ю. Смолія, одразу виявила її «дослідницький хист, тяжіння до логічних побудов і чіткого мистецтвознавчого аналізу в роботі з конкретним матеріалом» [12].

Накопичення значної бази наукового матеріалу з власних експедицій були аналітично осмислені в ряді публікацій Є. Берченко. Так, у науковій розвідці «Про настінні розписи українських хат на Катеринославщині» (1927) вона ретельно проаналізувала характерні особливості виконання декоративного розпису на Катеринославщині. Крім того, вчена в публікації подає результати досліджень композиційних схем окремих видів малювання, основних мотивів орнаменту, його трактування, вказуючи при цьому на особливості їх розташування на будівлях та на специфіку виробництва народних фарб [3]. Кропітка «польова» робота Є. Берченко, що полягала у збиранні наукового матеріалу, знайшла відображення в методичному посібнику «Як збирати матеріал до настінних розписів» (1928), що для свого часу став, за влучним виразом Ю. Смолія, «програмою з вивчення українського настінного розпису» [12:40].

Подальше системне вивчення монументальних декоративних розписів Є. Берченко втілювалося у першій частині монографії «Настінне малювання українських хат та господарських будівель при них. Зошит I. (Дніпропетровщина)» (1930), яка є однією з перших розвідок у даному спрямуванні. Дослі-

дження монументальних розписів ґрунтувалися на всебічному мистецтвознавчому аналізі матеріалів, зібраних Є. Берченко на території Дніпропетровщини протягом 1925–28 рр. В монографії ґрунтовно проаналізовано особливості орнаментальних стінописів народних майстринь, визначено їх основні мотиви та композиційні схеми розпису інтер'єру (в тому числі стелі і печі) та екстер'єру хати. Разом з тим слід відзначити додаток, який завершує монографію – «Стислий огляд розмальовання по окремих округах і селах», який доповнює наукову працю не зазначеними у монографії цікавими матеріалами [2].

Висновки. Таким чином, аналіз мистецтвознавчої діяльності у працях представників харківської школи мистецтвознавства першої третини ХХ ст. переконливо доводить наступне. Тематика наукових розвідок з народного мистецтва харківських вчених охоплює писанкарство, килимарство, гаптування, декоративне оздоблення одягу (зокрема, кожухів), вивчення народних декоративних розписів. Їх значення полягає у глибокому проникненні в накопичений особисто авторами під час експедицій / польових досліджень матеріал, та його осмислення методами щойно народженої в Україні мистецтвознавчої науки. Чи не всі обрані харківськими дослідниками проблеми на свій час були маловивченими. Вони не лише заповнили існуючі на той час лакуни у вивченні українського народного мистецтва (наприклад, С. Таранушенку та М. Щептьєвій було запропоновано взяти участь в проекті розробленої Ф. Ернстом у 20-х рр. ХХ ст. Історії українського мистецтва, який так і лишився нездійсненим), але й стали підґрунтям для подальшого вивчення означених тем.

Список використаних джерел:

- Берладіна О. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування / О. Берладіна // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – № 6. – Х.: 1927. – С. 389–411.
- Берченко Є. Настінне малювання українських хат та господарських будівель при них. Зошит 1. Дніпропетровщина / Є. Берченко. – Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – 41 с.
- Берченко Є. Про настінні розписи українських хат на Катеринославщині / Є. Берченко // Науковий збірник харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури 4.VII. Етнологіко-краєзнавча секція. Вип. 1. – Ред. О. Ветухов. – Київ: Державне видавництво України, 1927. – С. 71–92.
- Берченко Є. Як збирати матеріал до настінних розписів / Є. Берченко // Мистецтвознавство. Збірник 1-й. – Х., 1928. – С. 28–35.
- Білецька В. Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині / В. Білецька // Науковий збірник харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури 4.VII. Етнологіко-краєзнавча секція. Вип. 1. Ред. О. Ветухов. – Київ: Державне видавництво України, 1927. – С. 63–70.
- Білокінь С. Місце Федора Ернста в історії української культури ХХ ст. / С. Білокінь // Пам'ятки України. – 2012. – № 10. – С. 4–19.
- Ернст Ф. План «Нарису історії українського мистецтва». 1929 р. // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 13, од.зб.24, арк.2-2 зв. [Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. Додаток 2] // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: 36. наук. пр. — К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. — Вип. 9. — С. 75-76.
- Іваненко С. Євгенія Берченко – дослідниця народних монументальних декоративних розписів / С. Іваненко // Вісник ХДАДМ. 36. наук. ст. – №2. – Х.: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2013. – С. 125–127.
- Павлова О. Мистецтвознавча діяльність професора Харківського університету М. Ф. Сумцова (до 150-річчя з дня народження) / О. Павлова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 633. Історія. Вип. 36. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – С. 12–21.
- Побожій С. Оксана Берладіна: «Працювати в Україні й для України» (3 історій Харківського осередку мистецтвознавства) / С. Побожій // Образотворче мистецтво. – 2006. – № 4. – С. 52–53.
- Побожій С. Харківська секція кафедри мистецтвознавства. 3 історії мистецтвознавчих осередків України 20 – 30-х років / С. Побожій // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та наукові праці. – К., 1994. – С. 118 – 124.
- Смолій Ю. Мистецтвознавча діяльність Є. В. Берченко / Ю. Смолій // Художнє життя Харкова першої третини ХХ століття: тези доповідей та повідомлень наукової конференції / Упор. А. Півненко. – Х., 1993. – С. 38–40.
- Сумцов Н. Писанки / Н. Сумцов // Южный край. – 22 марта 1915.–С. 4.
- Таранушенко С. «Полуботчишина» сорочка / С. Таранушенко // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії.– упор. М. Красиков, О. Савчук; наук. ред. та автор передм. М. Красиков. – Х.: АТОС, 2011. – С. 136–139.
- Таранушенко С. Килими / С. Таранушенко // Історія українського мистецтва. – Т.3. – (Мистецтво другої половини XVII-XVIII ст.) – К., 1968.
- Таранушенко С. Первая выставка украинской старины в Лебедине / С. Таранушенко // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії. – упор. М. Красиков, О. Савчук; наук. ред. та автор передм. М. Красиков. – Х.: АТОС, 2011. – С. 150–152.
- Таранушенко С. Розвідка про українські килими / С. Таранушенко // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії.– упор. М. Красиков, О. Савчук; наук. ред. та автор передм. М. Красиков. – Х.: АТОС, 2009. – С. 131–134.
- Таранушенко С. Українські кустарні мистецькі вироби / С. Таранушенко // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії.– упор. М. Красиков, О. Савчук; наук. ред. та автор передм. М. Красиков. – Х.: АТОС, 2011. – С. 128–131.
- Таранушенко С. Українські писанки, як пам'ятки народного малярства (До постановки питання) / С. Таранушенко // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії.– упор. М. Красиков, О. Савчук; наук. ред. та автор передм. М. Красиков. – Х.: АТОС, 2011. – С. 139–144.
- Ткаченко В. Писанкарство в Україні: історіографія (1910-1980-і рр.) / В. Ткаченко // Народна творчість та етнологія. № 2. – 2005. – С. 92–97.
- Шудря Є. Євгенія Василівна Берченко / Є. Шудря // Подвижники народного мистецтва: бібліографічні нариси / Ред. М. Селівачов. – К.: АНТ, 2003. – Вип. IX. Зошит 1. – С. 34–36.
- Щепотьєва М. Проблеми композиції в орнаменті українського килима (за збіркою Харківського Музею українського мистецтва) // Червоний Шлях [Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал]. – №8(29). – Х.: Державне видавництво України, 1925. – С. 200–212.
- Щепотьєва М. Українські килими / М. Щепотьєва. – Х., 1926.